

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK SAHƏ NƏZƏRİYYƏSİ

Giriş. Leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi sözlərin kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalar daşıya biləcəyini vurğulayır. Müasir alman dilində bir çox söz müxtəlif leksik sahələrdə fərqli mənalar verə bilər, bu da sözlərin çoxmənalılıq və ya omonimlik xüsusiyyətlərini göstərir.

Bu nəzəriyyə leksik tərkibin sistemləşdirilməsi və mənaların dəqiq analizi üçün müasir dilçilikdə geniş tətbiq olunur. Leksik-semantik sahələrin təhlili sayəsində dilin struktur xüsusiyyətləri və konseptual məzmunu daha dərindən öyrənilir. Əlbəttə, sahə nəzəriyyəsi haqqında fikirlər çoxşaxəlidir və bu yanaşmaya münasibət dilçilikdə müxtəlif reaksiyalar doğurmuşdur. Y.Triir'in sahə nəzəriyyəsi onun şagirdləri tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilmiş və inkişaf etdirilmiş olsa da, bəzi tədqiqatçılar bu nəzəriyyənin bütün aspektlərini qəbul etməmişdirlər. Sahə nəzəriyyəsi dilin semantik strukturlarını öyrənmək üçün təsirli vasitə olsa da, onun məhdudiyyətləri və digər nəzəriyyələrlə müqayisədə fərqli aspektləri dilçilikdə müzakirələrə səbəb olmuşdur. Məsələn, bəzi tənqidçilər leksik-semantik sahələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin çətinliyini vurğulayaraq, bu nəzəriyyənin bəzi aspektlərini praktiki tətbiq baxımından tam uyğun hesab etmirlər.

Əsas hissə. Qərb dünyasında bu nəzəriyyələrin və metodların yayılmasında Nikolay Trubetskoy və Nikolay Kruşevski kimi dilçilərin rolu xüsusilə vurğulanmalıdır. Trubetskoyun fonologiya ilə bağlı əsərləri və xüsusən də onun fonem anlayışını inkişaf etdirməsi, həmçinin Kruşevskinin semantika ilə bağlı konseptual yanaşmaları müasir dilçilikdə böyük təsir yaratmışdır. Bu alimlər fonoloji sistemin semantik sahə ilə əlaqəsini daha dərindən izah edərək, dilin strukturuna dair daha sistematik bir baxış ortaya qoymuşlar [9].

Y.Triir'in nəzəriyyəsində sözlərin mənə sahəsi daxilində qohum sözlərlə olan bağlılığı əsas məqamlardan biridir. Onun düşüncəsinə görə, hər bir söz öz leksik-semantik sahəsində digər sözlərlə əlaqəlidir və bu əlaqələr sistematik prinsip əsasında qurulub. Bu prinsip, həmçinin leksik sahənin digər üç prinsipinə - sinonimlik, antonimlik və ierarxik quruluşa bağlıdır. Bu bağlılıq nəticəsində dilin mənəsi yalnız müəyyən bir sistemdə özünü ifadə edə bilər.

Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar bütün leksikonun tamamilə sistemli bir quruluşa olduğunu qəbul etmirlər. Onların fikrincə, dilin leksikası dinamik bir prosesdir və daim dəyişən, sabit olmayan struktura malikdir. Triir bu yanaşmanı nəzərə alaraq yazırdı ki, işarələrin mənalarının diaxronik dəyişməsi onları bir qrup daxilində daim hərəkətdə saxlayır. Bu proses, işarələrin öz aralarındakı tarazlıq bərpa olunana qədər davam edir ki, bu da dilin semantik kompleksinin tam ifadəsini təmin edir.

Bu fikir dilin leksik və semantik sistemindəki tarazlıq və hərəkətliliyin daim dəyişdiyini və bunun dilin təbiətinin təməl xüsusiyyətlərindən biri olduğunu vurğulayır. Y.Triir'in nəzəriyyəsində leksikonun statik deyil, dinamik olduğu, və bu tarazlığın daim pozulub bərpa olunması ideyası diqqət çəkir [8, s. 12].

Boduen de Kurtenenin fonoloji aspekti əsas götürərək dilin təhlili üçün yaratdığı yeni metod müasir dilçilikdə inqilabi addım kimi qəbul edilir. Boduen de Kurtene məktəbi, L.V. Şerbanın rəhbərlik etdiyi Sankt-Peterburq məktəbi, Moskva məktəbi və Praqa Dilçilik Məktəbi dilin qrammatik və semantik strukturlarını tədqiq etmək üçün yeni modellər hazırlamış və bu sahədə əhəmiyyətli nailiyyətlərə imza atmışlar. Onların yaratdığı nəzəriyyələr dilin fonoloji strukturu ilə leksik-semantik strukturu arasında dərin əlaqəni ortaya çıxarmışdır.

E.Koseriunun bu sitatı, leksik strukturların fonoloji strukturlarla müqayisəsinin mümkünlüyünü göstərir və fonologiya ilə leksika arasındakı struktur oxşarlıqlarını vurğulayır. E.Koseriu, "Pour une sémantique diachronique structurale" əsərində dilin diaxronik strukturlarını fonologiyadakı modelləri əsas götürərək izah etməyə çalışır. O qeyd edir ki, leksik strukturlarda müəyyən fonoloji strukturlara bənzərliklər tapıla bilər, lakin bütün leksikanın fonemlər sistemi kimi tamamilə sistemləşdiyini sübut etmək məqsədində deyil. Yalnız bu oxşarlıqların dildəki leksik sistemlərin strukturlaşdırılmasında faydalı ola biləcəyini vurğulayır.

Bu yanaşma leksika və fonologiya arasında potensial struktural uyğunluqların tədqiqini təşviq edir və dilçilikdə yeni tədqiqat istiqamətlərini mümkün edir. E.Koseriunun bu fikirləri, həm fonoloji, həm də leksik sahələrin dildəki struktur sistemlərdə oxşar mexanizmlərə malik olmasını göstərir və struktur dilçilik üçün yeni bir çərçivə təqdim edir [4, s. 214]. Burada söylənilən fikirlər həqiqətən sahə nəzəriyyəsi haqqında bir model təsəvvürüdür.

Son illərin semantik tədqiqatları göstərir ki, söz sahələrindəki leksik vahidlər arasında mənəvi əlaqələr mövcuddur, lakin bu əlaqələrin hər zaman sahədəki qonşu sözlərin təsiri ilə tam açıldığı demək deyil. Söz sahələri ümumilikdə bir mənə daşıyan arxileksəm vasitəsilə ifadə olunsun da, bu, hər söz sahəsinin konkret leksik mənada açıq şəkildə formalaşması zəruri deyil.

Hər bir söz sahəsi ümumi semantik əsas, yəni "ümumi məxrəc" vasitəsilə birləşir, lakin həmin sahədəki leksik vahidlər bu ümumi əsas üzərində özünəməxsus fərqli mənalar qazınır. Beləliklə, sahədəki hər bir söz öz xüsusi mənə və funksiyasına malik olur, bu mənalar isə sahənin ümumi semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı olsa da, müəyyən çərçivədə fərqlənir. Bu fərqlilik semantik variasiyaların yaranmasına, yəni hər bir sözün ümumi şərtlər daxilində fərqli mənalar kəsb etməsinə imkan verir.

Uşaqların ana dilini öyrənmə prosesində dilin sistemliliyini asanlıqla mənimsəmələri müşahidə olunur; onlar sözlərin və dil qaydalarının istifadəsini öyrənərkən sistemlik yanaşma nümayiş etdirirlər. Ancaq yaş artdıqca bu sistemlilikdə bəzi fərqliliklər meydana çıxır və tam sistemlik təsəvvürdən uzaqlaşmalar baş verir. Bununla yanaşı,

²³ ADU Təhsil 1 fakültəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, E-mail eskerovaxuraman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2362-0360>

böyüklərdə sistemin motivasiyası artdıqca tam sistemə yönəlmə güclənir və sözlərin sahəyə bağlılığı ilə əlaqəli məlumatlar daha sistemli şəkildə qurulur [5, s. 45].

Son dövrlərdə “söz sahəsinin dil daşıyıcısının şüurunda yer alması” məsələsi dilçilikdə ciddi müzakirə predmetinə çevrilmişdir. Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, dil daşıyıcısı bir sözü işlədə bilmək üçün həmin sözün aid olduğu bütün sahə ilə bağlı biliklərə malik olmalıdır. Bu yanaşma, sözlərin məna çalarlarının və kontekstlərinin tam başa düşülməsi üçün dil daşıyıcısının söz sahəsinin strukturunu dərk etməsini tələb edir. Digər tərəfdən, bəzi tədqiqatçılar bunun əksini müdafiə edərək, dil daşıyıcısının söz sahəsini tam bilmədiyini, yalnız müəyyən semantik əlaqələri intuisiya ilə anladığını irəli sürürlər. Bu fərqli yanaşmalar sözlərin şüurda necə yer tutduğu və dil daşıyıcıları tərəfindən necə başa düşüldüyü məsələlərinə dair mübahisələrə yol açır [3, s. 123].

H.G.Şvarsın “Filoloji təcrübə sahə tədqiqatında yeganə etibarlı metoddur” fikri, filoloji analizlərin leksik-semantik sahələrin öyrənilməsində əsas metod kimi qəbul edilməsini vurğulayır. Şvarsın yanaşmasına görə, sözlərin mənası və onların bir-biri ilə əlaqələri yalnız mətnlər və kontekstlər vasitəsilə tam başa düşülə bilər, çünki dilin leksikası və semantikasi yalnız dilin real istifadəsi əsasında təhlil oluna bilər [7, s. 114].

L.V.Şerbanın leksik layın aktiv və passiv olaraq iki yerə bölünməsi fikri, dil daşıyıcılarının söz ehtiyatını təsnif etmək üçün əhəmiyyətli bir yanaşmadır. Şerbanın vurğuladığı bu bölgü, dilin dinamikasını daha dərinləndirən anlamağa kömək edir. Aktiv lüğət ehtiyatı danışanın gündəlik həyatında aktiv şəkildə istifadə etdiyi sözləri əhatə edir. Passiv lüğət ehtiyatı isə insanın tanıdığı, lakin nadir hallarda istifadə etdiyi və yalnız xüsusi kontekstlərdə xatırladığı sözlərdən ibarətdir [11, s. 14].

Bu ikili prinsip dil daşıyıcısının söz ehtiyatının sərhədlərini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək edir. Aktiv və passiv leksika bölgüsü vasitəsilə dil daşıyıcısının hənsi leksik vahidləri asanlıqla işlədiyini və hansıları daha nadir hallarda istifadə etdiyini təyin etmək mümkündür. Bu yanaşma dil öyrənilmələri üçün də faydalıdır, çünki dil öyrənmə prosesində ilkin olaraq aktiv leksika önə çıxır və getdikcə passiv leksika da mənimşənir [12, s. 114].

Sahə nəzəriyyəsinə görə, hər bir söz yalnız bir leksik-semantik sahəyə aid edilməlidir ki, sistemlilik qorunsun. Bu prinsip çoxmənalılıq və omonimiya kimi halların, yəni eyni sözün bir neçə mənada işlənməsi və ya fərqli mənalarda səsləşən sözlərin, sözlərin aid olduğu sahələri qarışdırılmaması üçün əhəmiyyətlidir. Alman dilindəki “Bank” sözü buna misaldır. “Bank” sözü həm “oturacaq”, həm də “pul institutu” mənalarında işlənir və hər iki fərqli leksik sahəyə aid edildikdə anlam dəqiqliyi qorunur.

Ancaq köhnə ənənəvi semantikanın omonimiya və polisemiya məsələlərini tam şəkildə həll etməsi çətindir. Diaxron (tarixi) tədqiqatların diqqət mərkəzində olan “omonimiya” və “polisemiya” anlayışları, sözlərin zaman içində necə çoxmənalı və ya səsləşən formalar yaratdığını izah etməyə çalışır. S.Ulmannın tərifinə görə, polisemiya eyni sözün bir neçə mənası olmasıdır, yəni bir sözün mənaları bir-biri ilə əlaqəlidir. Omonimiya isə fərqli mənalı sözlərin eyni səslənməsi deməkdir, yəni bu sözlər mənaca bir-birindən fərqlənir, lakin səs baxımından eynidir [2, s. 34].

Bu fərqləndirmə sahə nəzəriyyəsi baxımından sistemliliyi saxlamağa kömək edir, çünki hər iki termin leksik vahidlərin mənaca qarışdırılmasının qarşısını alır. Bu, omonim sözlərin ayrı sahələrə, polisemik sözlərin isə bir sahəyə daxil edilməsinin əsasını yaradır və dilin leksik sistemindəki struktur dəqiqliyi qorumağa xidmət edir [1, s. 19].

S.Ulmann, 1962-ci ildə Strasburqda keçirilən X Beynəlxalq Dilçilik Konqresində, daha sonra isə 1965-ci ildə Parisdə Roman filologiyası ilə bağlı müzakirələrdə polisemiya və omonimiya anlayışlarının əhəmiyyətini vurğulamışdır. O, bu konfranslarda sözlərin mənaları arasındakı fərqləri, eləcə də leksik vahidlərin sistematik təsnifatını müzakirə edərək, dilçilikdəki diaxron tədqiqatların bu anlayışların formalaşmasında oynadığı rolu diqqətə çatdırmışdır [6, s. 159].

Ulmannın təqdim etdiyi bu fikirlər, dilin dinamikası, leksik sahələrin strukturu və sözlərin mənalarının formalaşması haqqında dərin bir anlayış təqdim edir. Onun işləri, dilçilik sahəsində polisemiya və omonimiya məsələlərinin tədqiqi üçün əsaslı bir baza yaradaraq, dilin leksik aspektlərinin daha dərinləndirilməsinə kömək etmişdir. Bu cür tədqiqatlar, dilin semantik strukturlarının sistemlik şəkildə başa düşülməsini asanlaşdırmışdır.

Nəticə. Beləliklə, leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi, “lexikalisch-semantische Feldtheorie,” dilçilikdə mənalar arasındakı əlaqələri izah edən mühüm bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyəyə görə, müəyyən bir sahəyə aid olan sözlər, məsələn, “rənglər” leksik sahəsindəki “qırmızı,” “mavi,” “yaşıl” kimi terminlər, bir-biri ilə mənaca yaxın və əlaqəlidir. Y.Triirin 20-ci əsrin əvvəllərində bu nəzəriyyəni irəlilədirərək, sözlərin mənalarının izolyasiyalı deyil, müəyyən mənalı sahələr daxilində başa düşülməli olduğunu vurğulaması, leksik-semantik tədqiqatlar üçün bir fundamental prinsip formalaşdırmışdır.

Leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi, 20-ci əsrdə bir çox Avropa dilləri üçün geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Xüsusilə, alman və fransız dilçilik məktəblərində bu nəzəriyyə dərin təhlil edilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Bu yanaşma, müxtəlif dillərdə sözlərin mənasını daha yaxşı anlamağa, dil sistemindəki əlaqələri müəyyən etməyə və lüğət və semantik analizlərdə tətbiq edilməyə kömək edir.

Müasir dövrdə bu nəzəriyyə hələ də semantik və leksik tədqiqatlarda istifadə olunur, lakin dinamik modellərlə, məsələn, prototip nəzəriyyəsi və çərçivə semantikasi (frame semantics) kimi yanaşmalarla tamamlanmışdır. Bu müasir yanaşmalar, sözlərin daha geniş və çoxölçülü mənalarını anlamağa çalışır və leksik-semantik sahə nəzəriyyəsinin sərhədlərini genişləndirir.

Yekun olaraq, leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi dilin tədqiqatında mühüm bir addım olmuşdur. Lakin onun bəzi məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq, digər nəzəriyyələrlə birləşdirilməklə daha əhatəli bir semantik model təklif

etmək mümkündür. Bu yanaşma, dilin mürəkkəbliyi və sözlərin mənalарının dinamikası baxımından daha zəngin bir anlayış yarada bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov, F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm / F.Ə. Aslanov. – Bakı: DDA, – 2008. – 282 s.
2. Cəfərov, Q. H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi, Azərbaycan dilinin funksional grammatikası II cild / Q. Cəfərov. – Bakı: Elm, – 2014. – 326 s.
3. Humboldt, W. von. Über die Verschiedenheit des Menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts / W. von. Humboldt. – Stuttgart: Verlag, – 1998. – 546 p.
4. Koseriu, E. Ümumi dilçiliyə giriş (Tərc. Prof. F. Veysəlli) / E. Koseriu. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 248 s.
5. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). – Bakı: Azərbaycan SSR EA, II cild, – 1980. – 399 s.
6. Schiwy, G. Neue Aspekte des Strukturalismus / G. Schiwy. München: Verlag, – 1973. – 185 p.
7. Trabant, J. Die Sprache / J. Trabant. – Beck: Verlag, – 2009. – 129 p.
8. Trask, R.L. Mayblin B. Introducing. Linguistics / Trask, R.L. – Icon Books: UK, – 2005. – 176 p.
9. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş / F.Y. Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2011. – 405 s.
10. Yule, G. Pragmatics / G. Yule. Oxford University: Oxford University Press. – 2008. – 138 p.
11. Арнольд, И.П. Лексикология современного английского языка / И.П. Арнольд. – Москва: Наука, – 1959. – 325 с.
12. Соломник, А. Семиотика и лингвистика / А. Соломник. – Москва: Молодая гвардия, – 1995. – 346 с.

Açar sözlər: Müasir alman dili, leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi, leksik vahidlər, sözlərin mənalарı, alt kateqoriya

Ключевые слова: Современный немецкий язык, теория лексико-семантического поля, лексические единицы, значения слов, подкатегория

Keywords: Modern German language, lexical-semantic field theory, lexical units, meanings of words, subcategory

Xülasə

Müasir alman dilində leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi (LSSN) leksik vahidlərin mənalарına və onların bir-biri ilə əlaqələrinə fokuslanan bir dilçilik nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə dilin leksik strukturunun, sözlərin mənalарının və onların semantik münasibətlərinin sistemətik olaraq öyrənilməsinə imkan verir.

Dilin lüğət tərkibi müəyyən tematik və ya semantik sahələrə bölünür. Bu sahələrə aid olan sözlər eyni semantik məna dairəsində olur və bir-biri ilə müəyyən əlaqələr yaradır. Məsələn, “rənglər” leksik sahəsi altında “qırmızı,” “yaşıl,” “mavi” və digər rəng adları toplanır. Leksik sahədəki sözlər arasında sinonimlik, antonimlik, hiponimlik (alt kateqoriyaya daxil olan anlayışlar) və hiperonimlik (ümumi kateqoriyaya aid olan anlayışlar) kimi əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqələr sözlərin mənalарını daha dərindən anlamağa kömək edir.

Теория лексико-семантического поля в современном немецком языке

Резюме

В современном немецком языке теория лексико-семантической области (LSSN) - это лингвистическая теория, которая фокусируется на значениях лексических единиц и их отношениях друг с другом. Эта теория позволяет систематически изучать лексическую структуру языка, значения слов и их смысловые отношения.

Лексика языка делится на определенные тематические или смысловые области. Слова, принадлежащие к этим полям, имеют одинаковое смысловое значение и создают между собой определенные отношения. Например, по лексическому полю «цвета» собраны названия «красный», «зеленый», «синий» и другие цвета. Между словами в лексическом поле существуют такие отношения, как синонимия, антонимия, гипонимия (понятия, входящие в подкатегорию) и гиперонимия (понятия, относящиеся к общей категории). Эти связи помогают нам глубже понять значения слов.

Theory of lexical-semantic field in modern German language

Summary

In modern German, the lexical-semantic domain theory (LSSN) is a linguistic theory that focuses on the meanings of lexical units and their relationships with each other. This theory allows the systematic study of the lexical structure of the language, the meanings of words and their semantic relations.

The vocabulary of the language is divided into certain thematic or semantic areas. Words belonging to these fields are in the same semantic meaning and create certain relationships with each other. For example, under the lexical field “colors” “red”, “green”, “blue” and other color names are collected. There are relations between words in the lexical field such as synonymy, antonymy, hyponymy (concepts included in a subcategory) and hyperonymy (concepts belonging to a general category). These connections help us to understand the meanings of the words in a deeper way.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova